

Irena Matus

Uniwersytet w Białymstoku (Polska)

University of Białystok (Poland)

E-mail: i.matus@wp.pl

Deklarowanie gotowości przejścia na prawosławie duchownych unickich w obwodzie białostockim w latach 1836–1839

Дэклараванне уніяцкіх святароў сваёй гатоўнасці перайсці на праваслаўе ў Беластоцкай вобласці ў 1836–1839 гадах

Declaring readiness to conversion to Orthodoxy by the Uniate clergy in the circuit of Białystok in the years 1836–1839

Wpływ pogranicza religijno-etnicznego na specyfikę kulturową danego terenu jest bezsporny, jako przykład może posłużyć sytuacja wyznaniowa w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku. Obszar ten zamieszkiwali rzymscy katolicy i grekokatolicy¹, którzy podlegali pod jurysdykcję unickiej diecezji litewskiej z siedzibą konsystorza w Żyrowicach. Zasięgiem administracyjnym obwód białostocki obejmował dwa dekanaty – białostocki, który tworzyły parafie powiatu sokólskiego i białostockiego oraz dekanat bielski z parafiami w powiecie drohiczyńskim i bielskim.

Na początku lat 30. XIX wieku grekokatolików i rzymskich katolików dzieliła już niewielka granica, przy czym elastyczność ta odnosiła się wyłącznie do unitów. Różniły ich nie tyle sprawy dogmatyczne, ile obrzędowość i pewne tradycje. W tej sytuacji dochodziło do konwersji unitów. Poczynając od XVII wieku, masowo na rzymski katolicyzm przechodziła szlachta ruska. Początkowo sporadycznie, później częściej, konwersji dokonywali, stanowiący ponad 90% wszystkich wiernych, chłopci. Zjawisko to nasiliło się od drugiej połowy XVIII wieku. Zmiana obrządku na łaciński wśród unitów do pierwszej ćwierci XIX wieku nie napotykała większych przeszkód, z wyjątkiem wspomnianych słownych parochów i zaleceń dziekanów powrotu do unityzmu. Próbowali

¹ Zastosowano zamiennie terminy grekounicy, unicy i grekokatolicy.

przeciwstawiać się temu władze unickie na szczeblu metropolitarnym. Dopiero w drugiej połowie lat 30. XIX wieku władze duchowne otrzymały wsparcie władz świeckich (głośna sprawa sześciu urzędników białostockich z 1837 roku²).

Szlachta ruska, poddając się polonizacji i latynizacji, zmieniała wyznanie, chcąc w ten sposób uzyskać przywileje, jakimi cieszyła się szlachta polska. Przyczyną konwersji było także postrzeganie unityzmu jako religii wyłącznie chłopskiej, określanej dosadnie „chamską wiarą”. Chłopi dokonywali konwersji głównie w wyniku zawierania małżeństw mieszanych wyznaniowo, nacisków ze strony szlachty czy księży. Zjawisko to było następstwem daleko posuniętej latynizacji i polonizacji, która charakteryzowała ówczesną Cerkiew unicką, zwłaszcza na ziemiach białoruskich i na Podlasiu, zacierając różnice między obu obrządkami. Intensywność konwersji warunkowało pogranicze, to tu zmiana wyznania występowała najczęściej.

Sprowadzenie unityzmu do rangi wyznania chłopskiego powodowało, że jednocześnie trwał samorzutny proces polonizacji. W XVIII wieku powszechnie już śpiewano, modlono się i głoszone kazania po polsku. Język polski stał się w Cerkwi unickiej językiem urzędowym³. Wizytacje dziekańskie pokazują, że na początku XIX wieku posługiwano się ewangeliarzami w języku polskim, często korzystano także z mszałów łacińskich⁴. Polonizacji grekokatolików sprzyjało pogranicze etniczne.

W języku polskim komunikowali się tu duchowni unicycy pomiędzy sobą i z wiernymi. Na początku XIX wieku język polski był językiem wykładowym szkół wszystkich szczebli, w tym także duchownych. Polonizacji Cerkwi unickiej sprzyjała zwłaszcza oświata w czasach istnienia Wileńskiego Okręgu Szkolnego, z uniwersytetem i seminarium głównym przy nim w Wilnie. Nie bez znaczenia pozostawał fakt, że parochowie unicycy byli absolwentami bazylianckich szkół duchownych bądź seminariów katolickich⁵. W tych ostatnich nauki teologiczne pobierali wspólnie z alumnami łacińskimi.

Zdarzało się, że seminarzyści i przedstawiciele służby cerkiewnej wstępowali w związki małżeńskie z łacinniczkami, które w tym też wyznaniu wychowywały dzieci, a zwłaszcza córki, praktykujące podobnie jak matki rzymski katolicyzm. Sytuacja taka w obwodzie białostockim, w drugiej połowie lat 30. XIX wieku, dotyczyła duchownych i służby cerkiewnej parafii w Narwi, Mielniku, wcześniej w Choroszczy⁶.

² Российский Государственный Исторический Архив в Санкт Петербурге (dalej: РГИА), ф. 797, оп. 7, д., к. 1 Епископ Иосиф Семашко обер-прокурору Святейшего Синода от 7.07.1837.

³ J Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996, s. 15.

⁴ *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 sporządzonej przeze mnie księdza Benedykta Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetu kalendarza sporządzona*, opracował J. Maroszek, W. F. Wilczewski, Białystok 1996, s. 23–156.

⁵ A. Miranowicz, *Prawosławna Białoruś*, Białystok 2009, s. 134.

⁶ РГИА, ф. 797, оп. 7, д. 23190, к. 29, Рапортъ Иосифа Семашко Протасову от 17 I 1838; A. Mioduszevska, *Obecność unitów w księgach metrykalnych parafii w Choroszczy*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, Lublin–Supraśl 2010, s. 364–365.

W przypadku małżeństw mieszanych przyszłych parochów śluby odbywały się najczęściej w obrządku łacińskim.

Proces latynizacji Cerkwi unickiej nasilił się po synodzie zamojskim w 1720 roku. Wprowadzane systematycznie i wielopłaszczyznowo przemiany objęły wszystkie dziedziny życia cerkiewnego: liturgię, obrzędy, instytucje, struktury organizacyjne, architekturę i wnętrza świątyń. Przyjęto niektóre dogmaty łacińskie, między innymi o pochodzeniu Ducha Świętego, o czyścicu, o indulgencjach (odpustach). Zakazano udzielania Komunii Świętej (*priczaszczania*) dzieciom. Zezwolono na odprawianie liturgii z użyciem zarówno praśnego, jak i kwaśnego chleba⁷. Zmiany dotyczyły także spowiedzi i chrztu. Do nabożeństw wprowadzono ciche msze czytane (zwane szepotanymi), różaniec i kult świętych rzymskokatolickich⁸. Zmieniły się szaty liturgiczne i strój noszony na co dzień przez duchownych unickich, wprowadzono wzór, fason i krój łaciński. Parochów obowiązywało golenie bród i strzyżenie na krótko włosów. Skasowano post Piotrowy. Postanowiono wydać dla unitów nowe książki do nabożeństw, zgodnie z tymi dogmatycznymi zmianami, jakie wprowadził synod⁹. Eliminowano nabożeństwa ku czci ruskich świętych prawosławnych¹⁰, a przyjmowano święta łacińskie, przykładowo Boże Ciało.

Architekturę cerkwi unickich upodobniono do kościelnej, podobnie jak ich wnętrza. Zlikwidowano ikonostasy, carskie wrota (w obwodzie białostockim ikonostasy były na wyposażeniu zaledwie sześciu świątyń unickich, a w nielicznych zachowały się jeszcze ich fragmenty). W miejsce ołtarzy (*prestołów*) i stołów ofiarnych (*żertwienników*) na wzór łaciński ustawiano we wszystkich cerkwiach w obwodzie białostockim ołtarze główne i boczne, ambony, w niektórych konfesjonały, ławki, figury i obrazy świętych i świąt rzymskokatolickich, utensylia greckowschodnie zastąpiono łacińskimi. Pojawiły się organy (w diecezji litewskiej zamontowano je w 86 świątyniach, co stanowiło około 10 procent, w obwodzie białostockim były w połowie świątyń).

Etat proboszcza, nie mówiąc już o wyższych stanowiskach w hierarchii cerkiewnej, otrzymywali wychowankowie łacińskich seminariów, całkowicie podporządkowanych Kościołowi rzymskokatolickiemu. Świecki kler unicki nigdy nie był traktowany na równi z księżmi rzymskokatolickimi, znajdował się zwłaszcza w trudnym położeniu ekonomicznym. Natomiast rekrutujący się spośród polskiej szlachty i dokonujący konwersji bazylianie byli w uprzywilejowanej sytuacji, dobrze wykształceni i sytuowani.

Przy tak daleko posuniętym procesie latynizacji i polonizacji Cerkiew greckokatolicka znalazła się w trudnej sytuacji. Jej dalsze funkcjonowanie było niemożliwe. Stała przed alternatywą: być wchłonięta całkowicie przez Kościół rzymskokatolicki albo

⁷ Znosko prot. K., *Istoriczeskij oczerk cerkownoj unii*, Moskwa 1993, s. 184; G. F. Kiprianowicz, *Wysokoprieoswiaszczennyj Iosif Siemaszko mitropolit Litowski i Wienskiej. Oczerk jego żyzni i diejatielnosti po wossojedineniju zapadnorusskich uniatow s prawoslawnoju cerkowiju w 1839 g.*, Wilno 1894, s. 169–170.

⁸ A. Miranowicz, *op. cit.*, s. 128–129.

⁹ Znosko prot. K., *op. cit.*, s. 185

¹⁰ G. F. Kiprianowicz, *op. cit.*, s. 170.

połączyć się z rosyjską Cerkwią prawosławną, czemu sprzyjała ówczesna sytuacja polityczna¹¹.

W 1827 roku Józef Siemaszko, wtedy asesor Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego w Petersburgu, opracował memoriał, w którym opisał dzieje unii, położenie Cerkwi greckokatolickiej i zaproponował zmiany prowadzące do restytucji prawosławia. W 1828 roku dokument ten otrzymał akceptację władz i z minimalnymi poprawkami był realizowany¹².

Od połowy lat 30. XIX wieku Cerkiew unicką poddano delatynizacji, co miało służyć powrotowi do greckowschodnich tradycji i restytucji prawosławia. Dokonywano zmian we wnętrzach cerkwi unickich, w nabożeństwach, w księgach. Dogmatykę oczyszczano z elementów łacińskich. W diecezji litewskiej w połowie 1838 roku świątynie unickie zostały przygotowane (wyposażenie wnętrz i utensylia cerkiewne) do odprawiania Świętych Liturgii śpiewanych zgodnie z obrządkiem wschodnim. Władze duchowne w Żyrowicach świadome sytuacji w obwodzie białostockim (miejsca najdalej posuniętej latynizacji i polonizacji), zwracali szczególną uwagę na zaprowadzane tu zmiany.

Biskup Józef Siemaszko rozumiał uwarunkowania i specyfikę obszaru, a znając dzieje unii, a zwłaszcza to, jak była wprowadzana, w swoich działaniach starał się unikać, na ile to było tylko możliwe, przemocy i o to samo prosił władze duchowne (dziekanów i przedstawicieli konsystorza w Żyrowicach oraz władze świeckie). Zdawał sobie sprawę, jak ważne jest pozyskanie dla sprawy samych duchownych. Biskup Siemaszko 1 grudnia 1838 roku pisał „[...] naród będzie prawosławny tak szybko jak szybko będą prawosławni jego pasterze¹³”. Okazało się, że było to trafne spostrzeżenie i na lata rozłożony proces.

Zamysłem Józefa Siemaszki stało się jak najszybsze obsadzenie unickich parafii w diecezji litewskiej prawomyślnymi duchownymi – akceptującymi wprowadzane zmiany, a przede wszystkim aprobującymi powrót do prawosławia. Przeciwni tym zmianom duchowni mieli zostać odsunięci od parafii. Takie kryteria prawomyślności wobec duchownych zastosowały ówczesne władze duchowne. Potwierdzeniem zgody na przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej były składane przez kler pisemne deklaracje – tzw. *podpiski*.

Józef Siemaszko starał się w pierwszej kolejności pozyskać wyższe duchowieństwo unickie eparchii. Rozmawiał osobiście i przekonywał do tego księży cieszących się największym autorytetem, zwłaszcza dziekanów, duchownych deputatów, kanoników. Pod koniec 1834 roku zebrał w swojej eparchii 114 deklaracji¹⁴, podczas gdy w diecezji białoruskiej zaledwie dwadzieścia parę.

¹¹ A. Miranowicz, *op. cit.*, s. 130.

¹² J. Orłowski, *Sud'by prawosławija w swiazi s istorijeju latinstwa i unii w Grodnienskoj gubernii w XIX stoletii (1794–1900)*, Grodna 1903, s. 54–55.

¹³ G. F. Kiprianowicz, *op. cit.*, s. 53.

¹⁴ J. Orłowski, *op. cit.*, s. 90.

Trzej liderzy – dawni kanonicy brzescy (wtedy już *soborni protoijereje*) Antoni Tupalski, Michał Bobrowski i Antoni Sosnowski zajęli odmienne stanowiska. Mieszkający w Kleszczelach (w granicach obwodu białostockiego) Antoni Sosnowski, były oficjał Greckounickiego Konsystorza Wileńskiego, nie tylko nie poparł reform i nie wyraził zgody na przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej, ale jako inicjator i przywódca stanął na czele opozycji duchownych w dekanacie bielskim (to tu wystąpił największy opór)¹⁵. Paroch z Kleszczel należał do starszego pokolenia mocno spolonizowanych duchownych unickich, którzy otrzymali wykształcenie w kulturze polskiej¹⁶. Antoni Sosnowski przez wiele lat stał w centrum najważniejszych spraw unickich w diecezji, piastując godność kanonika i oficjała. Kiedy rozpoczęto zmiany w Cerkwi unickiej, parochowi z Kleszczel, który był gorącym zwolennikiem odlatynizowania obrządku unickiego i walczył o złamanie hegemonii bazylianów, nie zaproponowano (poza obligatoryjnym tytułem starszego katedralnego protojereja) żadnej funkcji. W tej sytuacji o postawie ojca Antoniego w dużej mierze zdecydowały sprawy ambicjonalne. Gorącym entuzjastą przemian okazał się kanonik Antoni Tupalski. Michał Bobrowski podpisał deklarację, jednak do wprowadzanych zmian podchodził z dystansem.

Zgodnie z poleceniem władz duchownych to dziekani zobligowani przez konsystorz oceniali prawomyślność podległych im duchownych (informując ich o tym) i zbierali oświadczenia, w których ci deklarowali zgodę na przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej. Tego typu oświadczenia kler unicki w diecezji litewskiej składał już od kilku lat, ale dopiero na przełomie wiosny i lata 1838 roku zaczęto je egzekwować. 20 maja 1838 roku Józef Siemaszko polecił wikariuszowi, biskupowi Antoniemu Zubce, zebranie od dziekanów oświadczeń od podległych duchownych¹⁷.

Konsystorz 31 maja zażądał od dziekanów informacji o prawomyślności i znajomości Świętej Liturgii w obrządku greckowschodnim o podległych im duchownych. Księży, którzy nie potrafili odprawiać liturgii śpiewanej i nie znali języka cerkiewnosłowiańskiego, nakazano wysyłać do Żywic w celu ich dokształcenia¹⁸. Tym, którym dziekani wystawiali negatywne opinie i nie przynosiło rezultatów szkolenie przy soborze w Żywicach, groziła czasowa degradacja na niższe stanowiska bądź poddanie pod opiekę duchownych znających obrządek grecki¹⁹. W praktyce tego nie przestrzegano, z wyjątkiem jawnego opowiadania się za obrządkiem łacińskim.

20 czerwca 1838 roku Józef Siemaszko wystosował pismo ponagląjące do biskupa Antoniego z żądaniem od 16 dziekanów, którzy nie nadesłali raportów, zaświadczeń

¹⁵ *Ibid.*, s. 104.

¹⁶ A. Miranowicz, *op. cit.*, s. 134–135.

¹⁷ *Zapiski Iosifa mitropolita Litowskiego izdannija Impieratorskoju Akademijeju Nauk po zawieszczaniju awtora*, t. 3, Sanktpietierburg, s. 367–368.

¹⁸ Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas Vilnius (dalej: LVIA), F. 605, op. 1, d. 3449, k. 3–3ob., Заседание Литовской Греко-Унитской Духовной Консистории от 31 V 1838.

¹⁹ *Ibidem*, k. 1, Епископ Литовский Иосиф в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисторию от 20.05.1838; *Zapiski Iosifa mitropolita...*, t. 3, s. 367–368.

o prawomyślności podległego kleru, prosząc o wyjaśnienie powodów sprzeciwu, o ile miały miejsce tego typu sytuacje²⁰. Sprawa zbierania deklaracji przeciągała się, stąd biskup Józef Siemaszko przypominał, że do 14 lipca 1838 roku nie otrzymał jeszcze informacji z 8 dekanatów, w tym także z bielskiego i białostockiego i prosił o niezwłoczne ich przesłanie²¹.

Polecenie konsystorza dziekan białostocki Leon Markiewicz ogłosił 14 podległym duchownym 21 czerwca 1838 roku w cerkwi w Puchłach, przy okazji rozdania krzyżma (*mirra*). Księża przekazaną informację potwierdzili pisemnie, o czym dziekan poinformował biskupa Antoniego 22 lipca, a konsystorz 27 lipca. Za nieprawomyślnych w swoim dekanacie Leon Markiewicz uznał dwóch duchownych. Byli to, zawieszony już w czynnościach, paroch cerkwi w Nowym Dworze – Bartłomiej Zubelewicz i wikariusz z Supraśla – Kazimierz Turowski (administratorem cerkwi w Supraślu był wtedy Bazyl Myszkowski). Dziekan wyjaśniał, że są to duchowni niedoświadczeni, nie radzą sobie i z uporem nie wypełniają rozporządzeń konsystorza. Wszyscy pozostali księży złożyli deklaracje²².

Adam Kostycewicz, dziekan bielski, także przy okazji rozdania krzyżma, 14 czerwca 1838 roku podległym duchownym zebranych w cerkwi w Czarnej Wielkiej (obecnie Czarna Cerkiewna) ogłosił rozporządzenie konsystorza z 31 maja oraz to dotyczące podpisywania deklaracji²³. W dekanacie bielskim większość duchownych nie zadeklarowała jeszcze wtedy zgody na przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej. Część księży sprzeciwiła się rozporządzeniom władz duchownych. Na czele opozycji stanął paroch Antoni Sosnowski z Kleszczel.

Deklarowanie zgody na przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej w obwodzie białostockim przebiegało odmiennie w obu dekanatach. W dekanacie białostockim do lata 1838 roku oświadczenia takie złożyło łącznie 20 duchownych. Byli to: dziekan i proboszcz z Ryboł – Leon Markiewicz, wicedziekan, proboszcz z Dojlid – Onufry Gogolewski, wikariusz z Puchłów – Piotr Maliszewski, wikariusz z Suraża – Bazyl Myszkowski, proboszcz z Siderki – Jan Sawicz, proboszcz z Kuźnicy – Józef Kojałowicz, proboszcz z Jaczna – Ignacy Łopuszyński, proboszcz z Puchłów – Eliasz Krupicki, proboszcz z Fast – Wincenty Gogolewski, wikariusz z Choroszczy – Jan Kuczeski, proboszcz z Topilca – Mateusz Bazylewski, proboszcz z Jurowlan – Antoni Kaczanowski, proboszcz z Potoki – Antoni Hiereminowicz, proboszcz z Ostrowia – Józef Wolkowicz, proboszcz z Samogrodu – Grzegorz Krasowski, proboszcz z Nowej Woli – Jan Knyszyński, proboszcz z Gródka – Józef Skalski, wikariusz z Ryboł – Jan Kurianowicz, administratorzy cerkwi w Nowym Dworze – Bartłomiej Zubelewicz i w Supraślu – Kazimierz Turowski²⁴.

²⁰ *Записки Иосифа митрополит...*, t. 3, s. 380–381.

²¹ *Ibid.*, s. 384.

²² LVIA, F. 605, оп. 1, д. 3449, к. 31–32.

²³ *Ibid.*, к. 57–59, Рапортъ Бельскаго благочиннаго протоиерея Адама Костыщевича в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисторию от 23 VI 1838.

²⁴ РГИА, ф. 824, оп. 2, д. 348, Росписки греко-униатского духовенства о переходе в православие по Бельской благочинии, к. 1.

Wszyscy ci duchowni złożyli podpisy w 1838 roku, zdecydowana większość w maju. Nie ma pewności tylko co do trzech księży, przy których oświadczeniach brakuje daty. W przypadku dwóch pierwszych osób na liście – dziekana Leona Markiewicza i wicedziekana Onufrego Gogolewskiego – ze względu na pełnione funkcje była to z pewnością data wcześniejsza, prawdopodobnie rok 1836 lub najpóźniej 1837. Daty brakuje również przy ostatnim oświadczeniu pod numerem 20 – Kazimierza Turowskiego, byłego duchownego z Supraśla. Kolejność jak i sytuacja w tej parafii sugerują, że była to data późniejsza, jednak 1838 rok²⁵.

Jako jeden z pierwszych oświadczenie złożył duchowny z Puchłów, Piotr Maleszewski – 13 stycznia 1838 roku, aż trzynastu podpisało deklaracje w maju: 15 – Jan Kurianowicz, 19 – Jan Kuczewski, Wincenty Gogolewski i Mateusz Bazylewski, 24 maja – Ignacy Łopuszyński i Bazyl Myszkowski, 26 – Jan Knyszyński i Antoni Hiereminowicz, 27 – Józef Wolkiewicz, Grzegorz Krasowski i Józef Skalski, 28 – Antoni Kaczanowski, a 31 – Eliasz Krupicki. W czerwcu 1838 roku deklaracje złożyli kolejni duchowni, Jan Sawicz – 2, Józef Kojałowicz – 3, Bartłomiej Zubelewicz zaś – 23 października²⁶.

Oświadczenia były prawie identycznej treści. Podpisujący je duchowni deklaruwali gotowość, w jednym przypadku życzenie, przyłączenia się do greckorosyjskiej Cerkwi. W dwóch oświadczeniach informowali, że w pozostałych sprawach zdają się na rozsądek swoich władz duchownych. Wszyscy księża dekanatu białostockiego prosili o pozwolenie na golenie bród i noszenie dotychczasowego, identycznego jak i zakładali księża rzymskokatolicy, stroju. Kazimierz Turowski jako jedyny podał powód, tłumacząc to przyzwyczajeniem się wiernych do takiego wyglądu parocha. Władze duchowne nie sprzeciwiały się temu. Część duchownych prosiła dodatkowo o pozostawienie ich w dotychczasowych parafiach. Wszystkie oświadczenia były pisane w języku rosyjskim. Charakter pisma wskazuje na to, że część księży pisała je osobiście, a część składała cyrylicą tylko podpisy, z wyjątkiem Kazimierza Turowskiego z Supraśla, który podpisał się łacinką w języku polskim²⁷.

Odmienne kształtowała się sytuacja w dekanacie bielskim. Pisemne oświadczenia do połowy czerwca 1838 roku złożyło dziesięciu duchownych. Jako pierwszy zadeklarował się dziekan Adam Kostycewicz – 31 stycznia 1836 roku. Sześciu duchownych podpisało oświadczenia w 1837 roku: proboszcz z Narwi i wicediekan, Franc (Franciszek)²⁸ Łopuszyński – 29 lipca, administrator cerkwi w Żurobicach, Sylwester Żebrowski – 30 listopada, proboszcz z Andryjank, Dymitr Charsiewicz – 29 listopada, proboszcz z Drohiczyna, Jakub Tymiński – 5 grudnia, proboszcz z Narojek, Andrzej Noskowicz – 6 grudnia, proboszcz z Czarnej Wielkiej (obecnie Czarnej Cerkiewnej), Szymon Warpechowski – 8 grudnia. W marcu 1838 roku oświadczenia złożyli: 24

²⁵ *Ibid.*, к. 20.

²⁶ *Ibid.*, к. 1–2.

²⁷ *Ibid.*, к. 2.

²⁸ Potem zmienił imię na prawosławne – Atanazy.

– proboszcz z Ciechanowca, Władysław Czapkowski, proboszcz z Siemiatycz, Jan Pilecki²⁹ i proboszcz z Malesz, Józef Gapanowicz.

Władze diecezjalne nakazały dziekanom zobowiązanie duchownych do zachowania tajemnicy i nieinformowania o tym ani parafian, ani siebie nawzajem. To polecenie było respektowane, z wyjątkiem dekanatu bielskiego. Adam Kostycewicz ogłosił rozporządzenie wszystkim księżom jednocześnie, w sytuacji kiedy większość nie złożyła jeszcze *podpisek*, łamiąc tym samym zalecenie władz cerkiewnych o sposobie informowania kleru³⁰.

Posunięcie to zaogniło sytuację. Część duchownych sprzeciwiała się włączeniu do Cerkwi prawosławnej. Niektórzy spośród tych księży wkrótce podpisali deklarację, ale część odmówiła i wystosowała do cara skargę z prośbą o *wzięcie ich wiary w obronę*³¹.

Sprzeciwilo się łącznie 24 duchownych, odmówili oni złożenia oświadczeń, tłumacząc się przysięgą składaną papieżowi podczas święceń kapłańskich³². Z powiatu bielskiego byli to: wikariusz cerkwi w Pasynkach – Bartłomiej Zarzelowicz, proboszcz z Klejnik – Jan Bańkowski i wikariusz – Bazyli Sewerynowicz, proboszcz z Nowego Berezowa – Antoni Pańkowski oraz wikariusz – Joachim Iwanowski, proboszcz z Czyż – Faustyn Gaworski i wikariusz Filip Szeszko, proboszcz ze Starego Kornina – Szymon Koźmiński oraz wikariusz – Leon Koźmiński, proboszcz ze Szczyt – Michał Bańkowski, proboszcz cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego w Bielsku – Józef Ławrynowicz, wikariusz z Rajska – Stanisław Ostaszewski, proboszcz z Hryniewicz – Mikołaj Demianowicz i wikariusz – Jan Imszennik, proboszcz z Kleszczel – starszy *soborny* (katedralny) *protiijrej* Antoni Sosnowski, wikariusz – Piotr Sołościukiewicz, drugi wikariusz – Jan Demianowicz, proboszcz z Bociek – Bazyli Wysiekirski, proboszcz z Brańska – Teodor Michniewicz³³, z powiatu drohiczyńskiego oświadczeń nie złożyli: proboszcz z Mielnika – Florian Zienkiewicz i proboszcz z Żerczyc – Andrzej Żebrowski³⁴.

Wszyscy duchowni zamieszkiwali zwarty obszar. Największą aktywnością wykazali się: Antoni Pańkowski, Faustyn Gaworski, Szymon Koźmiński, Leon Koźmiński, Bazyli Wysiekirski. Biskup Antoni w raporcie przy ich nazwiskach postawił krzyżyki, a przy Antonim Sosnowskim nakreślił dwa³⁵. Proboszcz z Kleszczel działał poprzez swoich wikariuszy i innych duchownych.

Pierwszy sprzeciwił się rozporządzeniom władz Piotr Sołościukiewicz, wikariusz Antoniego Sosnowskiego. Dziekanowi polecono, aby wezwał duchownego i ponowił

²⁹ РГИА, ф. 797, оп. 7, д. 23416, к. 3–4, Именной список униятских священников.

³⁰ LVIA, ф. 605, оп. 1 д. 3449, к. 57–59, Рапортъ Бельскаго благочиннаго протоиерея Адама Костыцевича в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисторию от 23 VI 1838.

³¹ G. F. Kirpianowicz, *op. cit.*, s. 51.

³² РГИА, ф. 797, оп. 7, д. 23416, к. 73 об., Список с расследования о Грекоунитах в Белостокской Области.

³³ *Ibid.*, к. 3–4, Именной список униятских священников.

³⁴ *Ibidem.*

³⁵ *Ibidem.*

prośbę o podpisanie oświadczenia. Sołóściukiewicz odmówił i w obecności dziekana z datą 29 czerwca podpisał pismo do cara, w którym prosił o odłożenie wyjazdu do konsystorza. Poinformowane o tym władze diecezjalne nakazały duchownemu stawić się w Żyrowicach. Sołóściukiewicz nie miał zamiaru respektować tego polecenia nawet przy nacisku dziekana i władz porządkowych. Natomiast władze diecezjalne nie zareagowały.

Brak reakcji na postawę duchownych ze strony władz diecezjalnych był dodatkowym impulsem do wystosowania 27 lipca przez dwudziestu jeden duchownych z dekanatu bielskiego, którzy odmówili podpisania oświadczeń, kolejnej petycji do cara, pierwszą wysłali jeszcze w czerwcu. Opowiadali się za dogmatami łacińskimi, przy których chcieli pozostać. Chcąc nadać pismu bardziej oficjalny ton, pisali w imieniu wszystkich unitów obwodu białostockiego, pomimo że żadnych konsultacji z wiernymi nie przeprowadzono. Autorem pisma był niejaki szlachcic Jan Szulecki, narodowości, jak się podpisał, polskiej³⁶. Ci duchowni, którzy nadal odmawiali zgody na powrót do prawosławia, wystosowali 26 sierpnia kolejną petycję do cara, a licząc na wsparcie, deklarowali w nim wiernopoddańcze postawy³⁷. Oponujący księża wysyłali do cara także indywidualne pisma³⁸.

Podczas spotkania 14 czerwca 1838 roku w Czarnej Wielkiej oświadczenia podpisało tylko dwóch duchownych, proboszcz z Łosinki, Benedykt Telakowski i proboszcz z Wólki, Cyryl Charsiewicz. Do końca czerwca deklaracje złożyli kolejni księża, 18 czerwca – proboszcz z Dubicz Cerkiewnych, Antoni Kraskowski, 19 czerwca – proboszcz cerkwi katedralnej w Bielsku, Stefan Bielawski. Proboszcz z Grodziska, Stefan Budziłowicz złożył oświadczenie 2 lipca 1838, proboszcz z Orli, Aleksy Makowski – 17 lipca, wikariusz z Kośnej, Dionizy Lewicki – 30 lipca. Natomiast proboszcz z Kośnej, Tadeusz Tarasiewicz zadeklarował się 7 sierpnia 1838 roku³⁹, a Michał Bańkowski ze Szczyt – 19 sierpnia⁴⁰.

Pomiędzy sierpniem a listopadem 1838 roku jest kilka oświadczeń bez daty. Podpisali je duchowni: Bartłomiej Zarzełowicz, wikariusz z Pasynek, Andrzej Żebrowski, proboszcz z Zerczyc, Florian Zienkiewicz z Mielnika, Józef Ławrynowicz, proboszcz cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego w Bielsku, Filip Szeszko, wikariusz z Czyż i Stanisław Ostaszewski z Rajska⁴¹.

Najdłużej oponujący księża zgodę na przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej zadeklarowali w listopadzie i grudniu 1838 roku. 23 listopada oświadczenia podpisali: Mikołaj Gizewski z cerkwi Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Bielsku i Cyprian Żebrowski, ponadetatowy duchowny, 26 listopada – Antoni Pańkowski z Nowego Berzowa, 30 listopada – Faustyn Gaworski z Czyż, 1 grudnia – Jan Imszennik z Hry-

³⁶ *Ibid.*, k. 39–40.

³⁷ *Ibid.*, k. 14–15.

³⁸ G. F. Kiprianowicz, *op. cit.*, s. 51.

³⁹ РГИА, ф. 797, оп. 7, д. 23416, к. 3.

⁴⁰ РГИА, ф. 824, оп. 2, д. 349, к. 20–27.

⁴¹ *Ibid.*, k. 17–21.

niewicz, 5 grudnia – Bazyli Wysiekirski z Bociek, 17 grudnia – Teodor Michniewicz z Brańska i Jan Bańkowski, proboszcz z Klejnik, 19 grudnia – Piotr Sokościukiewicz i Jan Demianowicz, wikariusze z Kleszczel oraz Bazyli Siewiernowicz, wikariusz z Klejnik. Jako ostatni deklarację podpisał 30 grudnia Leon Koźmiński ze Starego Kornina⁴².

W stosunku do księży: Antoniego Pańkowskiego, Faustyna Gaworskiego, Leona Koźmińskiego, Jana Imszennika i Bazylego Wysiekirskiego zastosowano przeniesienia służbowe. Duchowni po kilka miesięcy, a niektórzy blisko rok opierali się decyzjom władz, z obwodu białostockiego wyjechali dopiero w maju 1839 roku.

Obok zgody na przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej zapewnienie respektowania rozporządzeń władz duchownych znalazło się w oświadczeniach proboszcza z Orli – Aleksego Makowelskiego⁴³, wikariusza z Pasynek – Bartłomieja Zarzelowicza⁴⁴, proboszcza ze Szczyt – Michała Bańkowskiego⁴⁵, proboszcza z Żerczyc – Andrzeja Żebrowskiego⁴⁶, proboszcza z Mielnika – Floriana Zienkiewicza⁴⁷, duchownego cerkwi Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Bielsku – Mikołaja Giżewskiego⁴⁸, proboszcza cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego w Bielsku – Józefa Ławrynowicza⁴⁹, duchownego cerkwi w Czyżach – Filipa Szeszki⁵⁰, duchownego z Rajska – Stanisława Ostaszewskiego⁵¹.

Duchowni Dymitr Charsiewicz, Sylwester Żebrowski, Jakub Tymiński, Andrzej Noskowicz, Szymon Werpachowski, Jan Pilecki, Władysław Czapkowski, Józef Gapanowicz, Benedykt Telakowski, Antoni Krassowski, Cyryl Charsiewicz i Stefan Bielawski w oświadczeniach zobowiązywali się dodatkowo, i z własnej inicjatywy, do nakłaniania do prawosławia swoich parafian⁵².

Duchowni dekanatu bielskiego, podobnie jak i białostockiego prosili o pozwolenie na golenie bród i noszenie dotychczasowych strojów, sprzeciwiali się noszeniu riasy. Pięciu parochów: Benedykt Telakowski z Łosinki, Aleksy Makowelski z Orli, Tadeusz Tarasiewicz z Kośnej, Dionizy Lewicki – wikariusz z Kośnej i Michał Bańkowski ze Szczyt, dodało życzenie pozostawienia ich w dotychczasowych parafiach⁵³.

W dekanacie bielskim większość duchownych pisała oświadczenia własnoręcznie, a pozostali tylko składali pod nimi podpisy. 37 osób podpisało się po rosyjsku

---

⁴² *Ibid.*, k. 25.

⁴³ *Ibid.*, k. 17.

⁴⁴ *Ibid.*, k. 20.

⁴⁵ *Ibid.*, k. 21.

⁴⁶ *Ibid.*, k. 22.

⁴⁷ *Ibid.*, k. 23.

⁴⁸ *Ibid.*, k. 24.

⁴⁹ *Ibid.*, k. 25.

⁵⁰ *Ibid.*, k. 26.

⁵¹ *Ibid.*, k. 27.

⁵² *Ibid.*, k. 23.

⁵³ *Ibid.*, k. 11, 17, 18, 19, 21.

– cyrylicą. Wikariusz cerkwi kiejnickiej napisał po polsku łacinką „X. Bazylij Sewerynowicz”⁵⁴.

Do 1 grudnia 1838 roku w diecezji litewskiej oświadczenia złożyło łącznie 775 duchownych, sprzeciwiało się wciąż 160, w tym dziesięciu z dekanatu bielskiego. Byli to: Bazyli Wysiekirski, Faustyn Gaworski, Leon Koźmiński, Jan Imszennik, Teodor Michniewicz, Jan Bańkowski, Piotr Sołociukiewicz, Bazyli Sewerynowicz, Jan Demianowicz i Leon Koźmiński⁵⁵.

Do końca 1838 roku, jak pisał w raporcie z 3 stycznia 1839 roku biskup Antoni, w obwodzie białostockim wszyscy parafianie uspokoili się. Spośród duchowieństwa deklaracji o gotowości przyłączenia się do Cerkwi prawosławnej nie złożyli już tylko: Antoni Sosnowski i dwóch starsuszków, którzy nie pełnili funkcji proboszczów i nie byli w stanie wywrzeć wpływu na innych, tym bardziej że ich synowie złożyli oświadczenia⁵⁶. Antoni Sosnowski uczynił to dopiero w lutym 1839 roku⁵⁷. Zastosowane wobec kilku duchownych restrykcje ostatecznie miały charakter przeniesień służbowych i po krótkim czasie, o ile wyrażali taką chęć, mogli wrócić na dotychczasowe parafie.

Pogranicze wyznaniowo-etniczne, które zasięgiem obejmowało obwód białostocki, w widoczny sposób oddziaływało na zachodzące tu przemiany wyznaniowe, w czasach unickich wpłynęło na nasilony proces latynizacji i polonizacji, a w latach 30. XIX wieku na przebieg restytucji prawosławia. To tu w całej diecezji litewskiej, w dekanacie bielskim, doszło do otwartego protestu. Na sprzeciw wobec podpisania oświadczeń parochów unickich w dekanacie bielskim latem 1838 roku złożyło się kilka przyczyn. W porównaniu z innymi dekanatami diecezji tu, na pograniczu, miała miejsce najdalej posunięta latynizacja i polonizacja, która dla kleru wychowanego i edukowanego w kulturze polskiej, stała się już własną tradycją i tu działali księża łacińscy, głównie w czasie prowadzonych tzw. misji. Nie bez znaczenia pozostawały także bliskie kontakty parochów z klerem rzymskokatolickim i unitów z Kościołem łacińskim. Na początku XIX wieku prowadziło to do zacieśnienia się więzi pomiędzy obu obrządkami katolickimi. Motorem działania opozycji był paroch z Kleszczel, wobec którego władze duchowne popełniły kardynalny błąd. W czasach unickich Antoni Sosnowski pełnił ważne funkcje – dziekana, kanonika brzeskiego i oficjała wileńskiego. Był zwolennikiem odlatynizowania Cerkwi unickiej, walczył z potęgą bazylianów. W połowie lat 30. XIX wieku, kiedy rozpoczęto proces restytucji prawosławia, władze cerkiewne na szczeblu diecezji i Greckounickiego Kolegium Duchownego nawet nie próbowały, ciesząc się tak dużym autorytetem wśród kleru, Sosnowskiego pozyskać do reform, nie zaoferowały żadnej ważnej funkcji. Zadziały sprawy ambicjonalne, Sosnowski poczuł się urażony. Na obszarze pogranicza najwyraźniej i najdłużej przetrwały pozostałości pounickie.

⁵⁴ *Ibid.*, k. 38.

⁵⁵ *Ibid.*, k. 18.

⁵⁶ РГИА, ф. 797, оп. 7, д. 23416, к. 70

⁵⁷ G. F. Kiprianowicz, *op. cit.*, s. 52.

Bibliografia

Źródła

Российский Государственный Исторический Архив в Санкт-Петербурге:

- ф. 797, Канцелярия обер-прокурора Синода, оп. 7, 23182, д. 23190, д. 23416,
- ф. 824, Белорусско-Литовская Коллегия, оп. 2, д. 348, д. 349.

Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas Vilnius:

- ф. 605, Виленская Православная Консистория, оп. 1, д. 3449.

Źródła drukowane

Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przez mnie księdza Bazylego Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana gólniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona, opracowali Józef Maroszek, Waldemar Wilczewski, Białystok 1996.

Записки Иосифа Митрополита Литовскаго изданныя Императорскою Академиею Наукъ по завещанию автора, t. 1, Санкт Петербург 1883.

Записки Иосифа Митрополита Литовскаго изданныя Императорскою Академиею Наукъ по завещанию автора, t. 2, Санкт Петербург 1883.

Записки Иосифа Митрополита Литовскаго изданныя Императорскою Академиею Наукъ по завещанию автора, t. 3, Санкт Петербург 1883.

Opracowania

Kiprianowicz Grigorij Jakowlewicz, *Wysokoprieoswiaszczennyj Iosif Siemaszko mitropolit Litowskij i Wilenskij. Oczerk jego żyzni i diejatielnosti po wossojedinieniju zapadnorusskich uniatow s prawoslawnoju cerkowiju w 1839 g.*, Wilno: Tipografija I. Blumowicza, 1894.

Maroszek Józef, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku, 1996.

Mioduszewska Anna, *Obecność unitów w księgach metrykalnych parafii w Choroszczy*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, Lublin–Supraśl: Wydawnictwo KUL, 2010.

Miranowicz Anton, *Prawasłaunaja Bielaruś*, Bielastok: Bielaruskaje Histarycznaje Tawarystwa, 2009.

Orłowski Jewstafij Filarietowicz, *Sudʹby prawoslawija w swiazi s istorijeju latinstwa i unii w Grodnienskoj gubernii w XIX stoletii (1794–1900)*, Grodna: Gubiernskaja tipografija, 1903.

Znosko Konstantin, *Istoriczeskij oczerk cerkownoj Unii*, Moskwa: Wydawnictwo Martis, 1993.

Streszczenie

W procesie restytucji prawosławia, zgodnie z planem biskupa Józefa Siemaszki, ważne było przeprowadzenie delatynizacji Cerkwi unickiej, która objęła nabożeństwa, wnętrza świątyń, wiernych i obrzędy. Sprawą priorytetową stało się pozyskanie kleru unickiego, zwłaszcza kanoników, wykładowców, duchownych deputatów, dziekanów i ich zastępców. Biskup litewski zabiegał o to osobiście. Pisemne deklaracje zgody na przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej, czyli tzw. *podpiski*, kler podpisywał od połowy lat 30. XIX wieku. W diecezji litewskiej liczba duchownych, którzy to aprobowali, była o wiele większa niż w diecezji białoruskiej. Na przełomie wiosny i lata 1838 roku dobrowolne dotychczas deklaracje zaczęto już egzekwować. W obwodzie białostockim, w dekanacie białostockim w ustalonym terminie oświadczeń nie podpisało dwóch parochów. W dekanacie bielskim w czerwcu 1838 roku *podpisek* nie złożyło ponad dwudziestu księży. Duchowni oponowali przeciwko restytucji prawosławia, wysyłali pisma do władz duchownych i cara, agitowali parafian. Część z nich stopniowo podpisywała deklaracje, a władze duchowne nie wyciągały żadnych konsekwencji. Najdłużej opierający się złożyli je w ostatnich miesiącach 1838 roku, z wyjątkiem stojącego na czele oponentów – Antoniego Sosnowskiego, który uczynił to w lutym 1839 roku. Na sprzeciw wobec podpisania oświadczeń parochów unickich złożyło się kilka przyczyn. Tu, na pograniczu, miała miejsce najdalej posunięta latynizacja i polonizacja oraz działania księży łacińskich, głównie w czasie prowadzonych tzw. misji. Nie bez znaczenia były także bliskie kontakty parochów z klerem rzymskokatolickim i unitów z Kościołem łacińskim, w wyniku czego zacierały się różnice pomiędzy obu obrządkami katolickimi, oraz urażona ambicja Antoniego Sosnowskiego, którego pozycji nie doceniły władze duchowne.

Słowa kluczowe: Cerkiew unicka, restytucja prawosławia, deklaracje

Резюме

В процессе реституции православия, согласно плану епископа Иосифа Семашко, необходимо было провести делатинизацию униатской церкви, включая молитвы, интерьеры храмов, обряды и ритуалы. Главным приоритетом стало приобщение униатского духовенства к православию, особенно каноников, преподавателей, духовных депутатов, деканов и их заместителей. Епископ литовский лично занимался этим вопросом. Письменные декларации согласия на переход в православие, так называемые *подписки*, духовенство подписывало с первой половины 30-х годов XIX века. В литовской епархии число священников, перешедших в православие, было намного больше, нежели в белорусской. В конце весны – начале лета 1838 года добровольные декларации сменились принудительными. В Белостокской области, в белостоцком деканате, в установленный срок заявления не подписали два греко-католических священника. В Бельском деканате в июне 1838 года более двадцати священников не предоставили *подписок*. Духовенство выступало против засилья православия, писало письма к духовным властям и царю, агитировало прихожан. Со временем часть из них подписали декларации, а духовные власти не предпринимали никаких действий. Последние сопротивляющиеся сдались в конце 1838 года, исключением стал Антон Сосновский, возглавлявший оппонентов, – он покорился в феврале 1839 года. Для сопротивления духовенства было несколько причин. Пограни-

чье было территорией далеко распространившихся латинизации и полонизации, а также деятельности латинских ксендзов, осуществляемой во время так называемых миссий. Большое значение также играли близкие контакты греко-католических священников с римско-католическим духовенством и униатов с латинским костелом, способствующие нивелированию различий между двумя католическими обрядами, и заветые амбиции Антона Сосновского, позицию которого недооценили духовные власти.

Ключевые слова: униатская церковь, восстановление православия, декларации

Summary

In the process of restitution of the Orthodoxy, according to the plan of Bishop Józef Siemaszko, it was important to carry out de-latinization of the Uniate Church, which included liturgy, interiors of temples, believers and rituals. It became a priority to acquire the Uniate clergy, especially canons, teachers, clergy deputies, deans and their deputies. The Lithuanian bishop courted for it personally. The clergy signed the written declarations of consent to joining the Orthodox Church i.e. *podpiski* since the mid-30s the nineteenth century. In the Lithuanian diocese the number of priests, who accepted *podpiski* was much larger than in the Byelorussian diocese. At the turn of spring and summer 1838, these previously voluntary declarations were enforced. The declarations were not signed by two Uniate priests within the prescribed period in the circuit of Białystok, at the deanery of Białystok. In June 1838 more than twenty priests did not sign *podpisek* at the deanery of Bielsk. The clergy opposed the restitution of the Orthodox Church, wrote letters to the church authorities and the tsar, and agitated the parishioners. Some of them signed the declarations gradually and the church authorities did not draw any consequences. Those who resisted longest made declarations in the last months of 1838, with the exception of standing at the head of opponents – Antoni Sosnowski, who made it in February 1839. The several factors had an impact on the opposition to the signing the declarations by the Uniate priests. Here, on the borderland the far-reaching latinization and polonization, and the activity of Latin priests mostly during the missions, took place. Also, not without significance were close relations between the Uniate priests and the clergy of the Roman Catholic and the Uniate believers along with Latin church, which resulted in blurred differences between the two Catholic rites. Furthermore, the offended ambition of Antoni Sosnowski, whose position was not appreciated by clergy authorities, was significant, as well.

Key words: the Uniate Church, the Orthodox Church restitution, the declarations